

ՀՏԴ՝ 304

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-190

ՀՀ ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶԻ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽԹԱՆ ԵՎ ՄԱՐԶՈՒՄ
ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարինե Գ. Գևորգյան

Երևանի պետական համալսարան

Պետական կառավարման ակադեմիա, Երևան, ՀՀ

Գայանե Ռ. Թովմասյան

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոն
Պետական կառավարման ակադեմիա, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Արարատի մարզը ՀՀ տասը մարզերից մեկն է և ընկած է հանրապետության հարավարևմտյան մասում: Այն հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով, այստեղ են գտնվում մի շարք թանգարաններ, որոնք բոլորը միասին զբոսաշրջային ռեսուրսներ են, որոնց հիման վրա կարող են կազմակերպվել մի շարք երթուղիներ: *Մեթոդներ և նյութեր.* Մարզի զբոսաշրջության հիմնախնդիրների համապարփակ վերլուծության նպատակով օգտագործվել են պատմական նկարագրողական, վիճակագրական և SWOT վերլուծության մեթոդները: *Վերլուծություն.* Հոդվածում ուսումնասիրվել են մարզի հիմնական զբոսաշրջային ռեսուրսները՝ պատմամշակութային, կրոնական, էկոլոգիական, գաստրոնոմիական և այլն: Ներկայացվել են նաև մարզի հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշները, զբոսաշրջային ենթակառուցվածքները, վերլուծվել է զբոսաշրջության առկա վիճակը մարզում: *Արդյունքներ.* Մշակվել են առաջարկություններ՝ նոր զբոսաշրջային երթուղիների մշակման, արդեն հանրահռչակված կամ քիչ հայտնի հուշարձանների՝ զբոսաշրջային երթուղիներում ներառման, զբոսաշրջության զարգացման ծրագրի մշակման, մարքեթինգային գործունեության բա-

րելավման, վիճակագրական հաշվառման իրականացման, փառաստոների կազմակերպման ուղղությամբ: Հեղինակների ներդրումը. Պատմական աղբյուրների հավաքագրում և վերլուծություն՝ Մ. Գևորգյան, սոցիալ-տնտեսական վիճակի և զբոսաշրջության զարգացման վերլուծություն՝ Գ. Թովմասյան, առաջարկությունների մշակում՝ Գ. Թովմասյան և Մ. Գևորգյան:

Բանալի բառեր՝ զբոսաշրջություն, պատմամշակութային ժառանգություն, Արարատի մարզ, Խոր Վիրապ, Խոսրովի անտառ, Դվին, Արտաշատ, մարքեթինգ, զբոսաշրջային երթուղի, SWOT վերլուծություն:

Ինչպես հղել՝ Գևորգյան Մ., Թովմասյան Գ. ՀՀ Արարատի մարզի պատմամշակութային ժառանգությունը որպես զբոսաշրջության զարգացման խթան և մարզում զբոսաշրջության զարգացման հնարավորությունների վերլուծությունը. // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 2 (26): 190-203 էջեր:

DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-190

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF ARARAT REGION OF THE RA AS A STIMULUS FOR TOURISM DEVELOPMENT AND ANALYSIS OF TOURISM DEVELOPMENT OPPORTUNITIES IN THE REGION

Marine G. Gevorgyan

Yerevan State University
Public Administration Academy of the RA

Gayane R. Tovmasyan

"Amberd" Research Center of ASUE,
Public Administration Academy of the RA

Abstract

Introduction. Ararat region is one of the ten regions of the Republic of Armenia and is located in the southwestern part of the Republic. The region is rich in historical and architectural monuments and there are also a number of interesting museums, all of which are considered touristic resources. Based on them, number of routes can be organized. **Methods and materials.** Historical descriptive, statistical and SWOT analysis methods were used for the comprehensive analysis of tourism problems in the region. **Analysis.** The article examines the main tourism resources of the marz: historical, cultural, religious, natural, gastronomic, etc. The main socio-economic indicators of the region, tourism infrastructure and the current state of tourism in the region were also presented. **Results.** Some recommendations were processed: development of new tourist routes, inclusion of already popular or little-known monuments in tourist routes, development of a tourism development plan, improvement of marketing activities, statistical accounting, organization of festivals. **Authors contribution.** Collection and analysis of historical sources: M. Gevorgyan; socio-economic situation and tourism development analysis: G. Tovmasyan; development of recommendations: G. Tovmasyan and M. Gevorgyan.

Key words: *Tourism, historical and cultural heritage, Ararat region, Khor Virap, Khosrov forest, Dvin, Artashat, marketing, tourist route, SWOT analysis.*

Citation: Gevorkyan M., Tovmasyan G. *Historical and cultural heritage of Ararat region of the RA as a stimulus for tourism development and analysis of tourism development opportunities in the region.* // "Scientific works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2023. V. 1(26). pp. 190-203
DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-190

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АРАРАТСКОЙ ОБЛАСТИ РА КАК СТИМУЛ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА И АНАЛИЗ ВОЗМОЖНОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕГИОНЕ

Марине Г. Геворкян

Ереванский государственный университет
Академия государственного управления, Ереван, РА

Гаяне Р. Товмасын

Исследовательский центр «Амберд» Армянского гос. экономического университета
Академия государственного управления, Ереван, РА

Аннотация.

Введение: Араратский марз является одним из десяти марзов РА и расположен в юго-западной части республики. Регион богат историко-архитектурными памятниками, здесь также имеется ряд интересных музеев, все из которых считаются туристическими ресурсами. На их основе можно организовать ряд маршрутов. **Методы и материалы.** Для комплексного анализа туристических проблем региона были использованы методы историко-описательного, статистического и SWOT-анализа. **Анализ.** В статье изучены основные туристические ресурсы марза: исторические, культурные, религиозные, экологические, гастрономические и др. Также были представлены основные социально-экономические показатели региона, туристические инфраструктуры, проанализировано современное состояние туризма в регионе. **Результаты.** Были разработаны рекомендации: разработка новых туристических маршрутов, включение в туристические маршруты уже популярных или малоизвестных памятников, разработка плана развития туризма, совершенствование маркетинговой деятельности, ведение статистического учета, организация фестивалей. **Вклад авторов.** Сбор и анализ исторических источников: М. Геворкян; анализ социально-экономической ситуации и развития туризма: Г. Товмасын; разработка рекомендаций: Г. Товмасын и М. Геворкян.

Ключевые слова: туризм, историческое и культурное наследие, Араратская область, Хор Виран, Хосровский лес, Двин, Арташат, маркетинг, туристический маршрут, SWOT-анализ.

Как цитировать: Геворкян М., Товмасын Г. *Историко-культурное наследие Араратской области РА как стимул развития туризма и анализ возможностей развития туризма в регионе.* // "Научные труды" ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 1(26). сс. 190-203.
DOI: 10.52971/18294316-2023.26.2-190

ՆԱԽԱԲԱՆ. Արարատի մարզը գտնվում է ՀՀ հարավ-արևմուտքում, տնտեսության հիմքը գյուղատնտեսությունն է: Արարատի մարզի տարածքը 2090 քառ. կմ է, բնակչությունը 2022 թ. դրությամբ կազմել է 256.6 հազար մարդ: Մարզն ունի 4 քաղաք, 95 գյուղ [16, էջեր 337-338]:

Զբոսաշրջությունն էական նշանակություն ունի ՀՀ տնտեսության մեջ և կարող է նպաստել երկրի տնտեսական աճին, զբաղվածության ավելացմանը և այլն [35, էջեր

83-98]: Հետևաբար կարևորվում է մարզերում պատմամշակութային և այլ զբոսաշրջային ռեսուրսների վերլուծությունը, որոնց հիման վրա հնարավոր է զարգացնել զբոսաշրջության տարբեր տեսակներ:

Արարատի մարզի պատմամշակութային ժառանգությունը և դրա կիրառման հնարավորությունները զբոսաշրջային երթուղիներում

Արարատի մարզի պատմամշակութային հուշարձաններին, մարզի խոշոր քաղաքներին, բնության հուշարձաններին և զբոսաշրջային այլ գրավչություններին անդրադառնալուց առաջ ընդգծենք հայերիս համար այնքան կարևոր մի տեղանվան՝ «Արարատ»-ի նշանակությունը: «Արարատ» տեղանունը գալիս է մարդկության հիշողության ակունքներից, այն կապված է համաշխարհային ջրհեղեղի և Նոյյան տապանի ժամանակների հետ: «Արարատյան թագավորություն». ահա այսպես է կոչվել համահայկական առաջին թագավորությունն Աստվածաշնչում: Արարատ անունով է հայտնի նաև հայոց սրբազան լեռը, որը Հայաստանի ազգային խորհրդանիշներից է: Հայաստանի առաջին հանրապետությունը (1918-1920 թթ.) հաճախ անվանվել է Արարատյան Հանրապետություն, քանի որ այն կենտրոնացած էր Արարատյան դաշտում:

Ինչ վերաբերում է տարածքի տեղադրությանը, ապա նշենք, որ մարզի տարածքը, ըստ 5-7-րդ դարերի «Աշխարհացոյցի»-ի, ընդգրկում է Այրարատ աշխարհի Ոստան Հայոց, Ուրծ, Արած գավառները և Մազազ գավառի մի մասը [29, էջ 297]:

Ներկայումս Արարատ անունն է կրում Հայաստանի Հանրապետության գողտրիկ անկյուններից մեկը՝ Արարատի մարզը: Մարզկենտրոնն Արտաշատ քաղաքն է, որը գտնվում է Արարատյան դաշտում՝ Երևանից 30 կմ հարավ-արևելք:

ՀՀ-ում կա 24221 պատմամշակութային հուշարձան, որից 906-ը Արարատի մարզում են [19, էջ 296]: Արարատում կա 111 հոգևոր կառույց, որից 78-ը՝ եկեղեցի, 20-ը՝ մատուռ¹:

Պատմական Արտաշատը կառուցվել է հայոց Արտաշես Ա արքայի կողմից Ք.ա. 185 թ. կարթագենացի զորավար Հաննիբալի կազմած հատակագծով: Արտաշատի քաղաքատեղին գտնվում է ներկայիս Արտաշատ քաղաքից 10 կմ հարավ-արևելք՝ Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնման տեղում: Ժամանակագիրներն Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին գրում են «թագավորանիստ քաղաք», իսկ հռոմեացի զորավար Լուկուլոսն այն անվանել է «Հայկական Կարթագեն» [41, էջ 119]: Հին Արտաշատը կառուցապատված է եղել հելլենիստական քաղաքաշինության կանոններին համապատասխան. ուներ ջրամատակարարման համակարգ, ինչպես նաև ամֆիթատրոն: Արտաշատում էր գտնվում քաղաքի հովանավոր աստվածուհու՝ Անահիտի հեթանոսական մեհյանը: Արտաշատը մշտապես եղել է հնագետների ուշադրության կենտրոնում: 1967 թ. Փոքր Վեդի գյուղի տարածքում հայտնաբերվեցին լատիներեն երկու արձանագրություններ, որոնցից մեկը փորագրված էր իտալիկների լեգեոնի զինվորին վերաբերող տապանաքարի վրա, մյուսը՝ 0,8 մ բարձրությամբ և 8,5 մ ընդհանուր երկարությամբ հինգ սալա-

¹Տեղեկատվությունը տրամադրել է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարությունը, տվյալները հիմնված են Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի հաշվարկների վրա:

քարերի վրա, որում հիշատակվում էին Արտաքսատա քաղաքանունը, հռոմեական կայսր Տրայանոսի (53-117թթ.) տիտղոսները և սկյութական IV լեգիոնի կողմից կատարվող ինչ-որ շինարարություն [40, էջեր 302-311; 39, էջեր 114-118]: 1970 թ. ՀՄՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը սկսեց Արտաշատ մայրաքաղաքի կանոնավոր պեղումները [38, էջեր 44-60]: Պեղումներից հայտնաբերվել են հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետական հուշարձանների բազմաթիվ մնացորդներ, ինչպես նաև արվեստի եզակի նմուշներ:

Խոսելով Արարատի մարզի տարածքում գտնվող մեր մյուս պատմական քաղաքի՝ **Դվինի** մասին՝ նշենք, որ այն եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը: Գտնվում է Այրարատ նահանգի Հայոց Ոստան գավառում (գավառը քաղաքի անունով կոչվել է Ոստան Դվին): Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու՝ «Դվին» բառը պարսկերեն ծագում ունի և նշանակում է բլուր [8, էջ 245]: Դվին մայրաքաղաքի ավերակները գտնվում են Վերին Դվին, Վերին Արտաշատ գյուղերի տարածքներում: Ըստ Պատմահոր հաղորդման՝ Արարատյան դաշտի կլիման առողջացնելու համար քաղաքի մոտակայքում այն կառուցող Խոսրով Կոտակը կատարում է անտառատնկումներ [8, էջ 245], որոնք պահպանվել են մինչև այժմ «Խոսրովի անտառ» անունով: Դվինն ունեցել է նաև իր մատույցները պաշտպանող ամրոցներ (Տիկնունի և այլն): Կառուցվել են գեղեցիկ, քարաշեն շենքեր: Դրանցից նշանավորը Արշակունի թագավորների պալատն էր (IV դար), որից պահպանվել է արքայական գահասրահի (272 քառակուսի մետր մակերեսով) ավերակները: Դվինի հնագիտական ուսումնասիրության սկիզբը կապվում է Նիկողայոս Մառի անվան հետ, որը 1899 թ. մասնակի պեղումներ է կատարել միջնաբերդում: Տարբեր տարիներ արշավախումբը գլխավորել են՝ Մառի աշակերտ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, Կարո Ղաֆադարյանը [24], Արամ Քալանթարյանը [31]: Երկարամյա պեղումներն իրենց գտածոներով փաստում են այն իրողությունը, որ Դվինը եղել է ժամանակի խոշոր արհեստագործական կենտրոններից մեկը: Դվինը հնուց ի վեր հայտնի էր նաև որպես մետաղագործական խոշոր կենտրոն: Այն հայոց զորքի զինապահեստն էր:

Տիկնունին ներկայումս ավերակ ամրոց է Դվին մայրաքաղաքի մոտ՝ Տիկնունյաց անտառում՝ մարզի Գետագատ գյուղի մոտակայքում [10]: Ամրոցը պատկանում էր Արշակունյաց թագավորներին: Կառուցվել է IV դարում, գոյատևել մինչև XVII դարը: Այն ծառայում էր որպես ամառանոց պալատական տիկնանց համար: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Տիկնունի ապարանքի շրջակայքում ստեղծվում է Տիկնունյաց անտառը, նրանից հյուսիս Տաճար մայրի անտառը, իսկ դեպի հարավ տնկված կաղնիների անտառը կոչվում է Խոսրովակերտ [4, էջ 78]: Այս անտառների մի մասը մտնում է Խոսրովի անտառ պետական արգելոցի պահպանվող տարածքի մեջ:

Հայաստանն ունի կրոնական և ուխտագնաց զբոսաշրջության մեծ ներուժ՝ ընդգրկելով շուրջ 1051 քրիստոնեական հուշարձաններ: **Խոր Վիրապի վանական համալիրը** դրանցից մեկն է:

Խոր Վիրապի վանքը գտնվում է Լուսառատ գյուղի մոտակայքում: Այն այսօր էլ հայոց հանրահայտ ուխտատեղիներից մեկն է՝ կապված Գրիգոր Լուսավորչի անվան

հետ, որին Տրդատ 3-րդ Մեծը քրիստոնյաների հալածանքի շրջանում 14 տարի փակել էր արքունական բանտում: Այժմ վանական համալիրում կանգուն են երկու եկեղեցիներ: Նրանցից հնագույնը կառուցվել է հենց վիրապի վրա Ներսես Գ Տայեցի (Շինող) կաթողիկոսի կողմից 642 թ., ինչպես այդ մասին վկայում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին. «...շինե՛ տաճար սրբութեան և ի վերայ վիրապի Սրբոյն Գրիգորի...» [28, էջ 83]: Ներսեսաշեն եկեղեցին հետագայում ավերվել է և տեղում նոր եկեղեցի կառուցվել 1662 թ. ագուլիսցի խոջա Ծամոնի և թիֆլիսցի խոջա Ավթանդիլի ծախսերով: **Ս. Գրիգոր** կոչվող այս փոքր եկեղեցու Ավագ խորանի աջ մասից բացվում է մուտքը դեպի խորափոր վիրապ: Այն ունի 4,5 մ տրամագիծ, շուրջ 6 մ բարձրություն, գմբեթանման ծածկ:

Վանական համալիրի կենտրոնում վեր է խոյանում XVII դարում կառուցված **Ս. Աստվածածին եկեղեցին**: Եկեղեցիներից ոչ հեռու **Օթեաց Խաչ** ուխտատեղին է, ուր, ըստ ավանդության, հանդիպել են Հայոց Եկեղեցու հիմնադիրներ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները: 1859 թ. այստեղ մատուռ է կառուցել ալեքսանդրապոլցի Վարդան Քետերյանցը [25, էջ 174]:

Կաթավաբերդը գտնվում է Խոսրովի արգելոցի տարածքում, Ազատ գետի աջ ափին, պատմական Մազազ գավառի Բերդատակ լքված բնակավայրի մոտ: Կոչվում է նաև Թաթուլի կամ Քեղի բերդ: Միջնադարյան ամրոցի մասին հիշատակել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին (IX-X դդ.)՝ որպես Բագրատունիների տոհմական տիրույթի: Այն եղել է Գևորգ Մարզպետունու նստավայրը, որը մանրամասն նկարագրել է մեծ վիպասան Մուրացյանը «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպում [27]: Կաթավաբերդը գտնվում է 2075 մ բարձրությամբ լեռնագագաթին: Պահպանվել են 2-2,5 մ հաստությամբ պարիսպները, 8-10 մ բարձրությամբ աշտարակները, ամրոցի ներսում գտնվող եկեղեցու և տնտեսական շինությունների ավերակները [6]: Կաթավաբերդն ունի պատմամշակութային չափազանց մեծ արժեք ողջ Այրարատ նահանգի պատմության ուսումնասիրության համար: Այն նաև պատմական Հայաստանի ամրոցաշինության լավագույն օրինակներից է:

Ասորական եկեղեցիները ևս կարող են դառնալ զբոսաշրջային այցելության լավագույն վայրեր: ՀՀ տարածքում գործում է երեք ասորական եկեղեցի, որոնցից երկուսը հաշվառված են Արարատի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում [10]: Ամենավաղը 1828 թ. կառուցված Արարատի մարզի Վերին Դվին գյուղի Թովմաս առաքյալին նվիրված «Ումրա» (Մար Թումա) եկեղեցին է: Մյուսը՝ Մուրբ Կիրիլը (կամ Կիրիկ և Իուլիտա Մուրբ Նահատակների) գտնվում է Դիմիտրով գյուղում: Եկեղեցին կառուցվել է 1840 թ., վերակառուցվել՝ 1980 թ.: Ճարտարապետական տեսանկյունից երկու եկեղեցիները միմյանց շատ նման են: Եկեղեցիները հատկապես աչքի են ընկնում եռահարկ զանգակատներով [26, էջ 259]:

Արարատի մարզում են գտնվում նաև զբոսաշրջության երթուղիներում արդեն վաղուց ներառված երկու թանգարաններ՝ Պարույր Սևակի և Վազգեն Մարգարյանի տուն-թանգարանները:

Պարույր Սևակի տուն-թանգարանը գտնվում է գրողի ծննդավայրում՝ Արարատի մարզի Զանգակատուն գյուղում: Թանգարանը բացվել է Պարույր Սևակի ողբերգա-

կան մահվան տասնամյա տարելիցի օրը՝ 1981 թ. հունիսի 17-ին: Այն կառուցվել է նրա հայրենի տան կողքին՝ այգու մեջ: Թանգարանում պահպանվում են շուրջ 700 ցուցանմուշներ և 1000-ից ավելի գրականություն: Բակում է գտնվում Պարույր Մևակի գերեզմանը, որի վրա փորագրված է նաև կնոջ՝ Նելլի Մենադարաշվիլու անունը [30]:

Վազգեն Մարգսյանի տուն-թանգարանը գտնվում է Արարատի մարզի Արարատ գյուղում: Այն նվիրված է 20-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական և ռազմական գործիչ Վազգեն Մարգսյանի կյանքին ու գործունեությանը: Բացվել է 2001 թվականի մարտի 5-ին՝ Վազգեն Մարգսյանի ծննդյան 43-րդ տարելիցի օրը: Թանգարանում ամփոփված է Վազգեն Մարգսյան գրողի, սպարապետի, պետական գործչի կենսագրությունը ներկայացնող պատմությունը: Բակում տեղադրված է սպարապետի կիսանդրին (քանդակագործ՝ Կամսար Ղազարյան):

Արարատի մարզի զբոսաշրջային ակտիվները, հիմնական և առաջարկվող ուղղությունները, զբոսաշրջության զարգացման վերլուծությունը

Արարատի մարզում է գտնվում **Խոսրովի անտառ պետական արգելոցը**, որը ստեղծվել է 1958 թ. Ազատ և Վեդի գետերի ավազաններում՝ Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված կենդանիների ու բույսերի պահպանության նպատակով: Տարածքը կազմում է 23213.5 հեկտար [18]: Արգելոցի ֆլորան հարուստ է հազվագյուտ բուսատեսակներով, կենդանական ֆաունան ներկայացված է ավելի քան 1500 տեսակներով [11]:

Խոսրովի անտառ արգելոցն աչքի է ընկնում նաև իր պատմամշակութային կառույցներով, խաչքարերով և տապանաքարերով: Արգելոցի պատմաճարտարապետական հուշարձանների թիվը հասնում է 300-ի: Սփռված լինելով ողջ արգելոցի տարածքով՝ վերջիններս արտացոլում են միջնադարյան Հայաստանի տարբեր պատմափուլերին առնչվող մշակութային շերտեր:

Ազատի աջակողմյան սարալանջին են գտնվում Ավանիկ գյուղատեղիի (V-դ.) ավերակները: Հին գյուղատեղիում պահպանվել է կիսավեր եկեղեցին, որը թվագրվում է IV-V դդ: Եկեղեցու մոտակայքում կան փորագիր խաչերով կոթող, IX-X դդ. խաչքարեր, տապանաքարեր, բնակելի շինության հետքեր, պահպանվել է աղբյուր: Ազատի վերին հոսանքում՝ մոտ 3 հա տարածքի վրա սփռված են Իմիրզեկ գյուղատեղին և Վանաստան վանական համալիրը (XII-XVIII դդ.): Գյուղատեղիի կենտրոնական մասում պահպանվել են XIII դարի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավերակները, արևմտյան կողմում կա հին գերեզմանոց: Իմիրզեկ գյուղատեղին և վանական համալիրը ավերվել են 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ: Հուշարձանախումբը միջնադարյան հարուստ ճարտարապետական նմուշներից է:

Արարատի մարզում են գտնվում նաև **Գոռավանի ավազուտներ** և **Խոր Վիրապ** [18] պետական արգելավայրերը, նաև ծովի մակարդակից 1050 մետր բարձրության վրա գտնվող **Ազատի ջրամբարը**, որ կառուցվել է Լանջազատ գյուղի մոտ՝ Ազատ գետի միջին հոսանքում և օգտագործվում է Արարատյան դաշտի ոռոգման համար: Ջրամբարի շուրջ վեր են խոյանում Երանոսի լեռները [1]: Ներկայումս շատ զբոսաշրջիկներ են այցելում Ազատի ջրամբար:

Արարատի մարզն ունի համեղ **ազգային խոհանոց**: Մարզի հայտնի ավանդական կերակրատեսակներից են՝ **տապակա Արարատը, այլազանը, արարատյան հազանին, հալվան** [5, էջ 226]:

Արարատում կարող են զարգանալ զբոսաշրջության կրոնական, պատմամշակութային, էկո, ագրո տեսակները: Զբոսաշրջային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման տեսանկյունից անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև մարզի սոցիալ-տնտեսական վիճակին:

2021թ. Արարատի մարզի տնտեսության հիմնական ոլորտների տեսակարար կշիռը ՀՀ տնտեսության համապատասխան ոլորտների ընդհանուր ծավալում կազմել է՝ արդյունաբերություն՝ 10.7%, գյուղատնտեսություն՝ 15.1%, շինարարություն՝ 7.7%, մանրածախ առևտուր՝ 4.2%, ծառայություններ՝ 1.5% [16, էջեր 337-338]: Արարատի մարզի ՀՆԱ-ն 2020 թ. շուկայական գներով կազմել է 419235.6 մլն դրամ (ՀՀ-ի 6.8%-ը) [13, էջ 32], գործազրկության մակարդակը 2021թ. կազմել է 10.0%, զբաղվածները՝ 109.1 հազար մարդ, միջին ամսական անվանական աշխատավարձը՝ 180321 դրամ [14, էջեր 127-149]:

Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2019թ. ՀՀ է ժամանել 1894377 զբոսաշրջիկ, իսկ ՀՀ-ից մեկնել է 1867888 զբոսաշրջիկ [20, էջ 139]: 2020թ. ՀՀ ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակը նվազեց 81 տոկոսով՝ կազմելով 360338 մարդ [36, էջեր 139-148]: 2021թ. ոլորտը սկսեց աստիճանաբար վերականգնվել, և ներգնա զբոսաշրջիկների թիվը կազմել է 875772 մարդ՝ 2020թ. համեմատ աճելով 2,4 անգամ [21, էջ 141] : 2022թ. ՀՀ է ժամանել 1665658 մարդ [23, էջ 130], որոնց կեսից ավելին՝ ռուս զբոսաշրջիկներ:

2019 թ. ներքին զբոսաշրջիկների թվաքանակը կազմել է 1544600 մարդ [34, էջեր 96-110]: 2020 թ. անկում ապրեց նաև ներքին զբոսաշրջիկների թվաքանակը՝ կազմելով 1045756, իսկ 2021 թ. կրկին ոլորտն աշխուժացավ՝ կազմելով 1595826 մարդ [22, էջ 114], ինչն ավելին է, քան 2019 թ. գրանցված ցուցանիշը: 2022 թ. ներքին զբոսաշրջիկների թվաքանակը կազմել է 1929940 մարդ՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ 21 տոկոսով ավելի [23, էջ 133]:

Պետք է նշել, սակայն, որ *չկա պաշտոնական վիճակագրություն, թե որքան են կազմել ներգնա և ներքին զբոսաշրջային այցելություններն ըստ ՀՀ մարզերի*: Արարատի մարզի ծառայությունների ծավալը ՀՀ ծառայությունների ծավալի ընդհանուր կառուցվածքում կազմում է 1.46%:

ՀՀ-ում վերջին տարիներին աճում է հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների (ՀՏՕ) և հանրային սննդի օբյեկտների թվաքանակը: 2021 թ. ՀՀ-ում եղել է 915 ՀՏՕ, որից ընդամենը 10-ը Արարատում [12, էջ 313]: 2021թ. ՀՀ-ում եղել է 2661 հանրային սննդի կազմակերպման օբյեկտ, որից 137-ը՝ Արարատի մարզում: Զբոսաշրջային գործակալությունների թիվը ՀՀ-ում 2021 թ. կազմել է 742, որից 16-ը՝ Արարատի մարզում²: Արարատի մարզի 2017-2025թթ. զարգացման ռազմավարության գերակայություններից է զբոսաշրջության զարգացումը՝ շեշտը դնելով մշակութային, էկո և գյուղական տուրիզմի վրա [17, էջ 51]:

² Տեղեկատվությունը տրամադրել է ՀՀ վիճակագրական կոմիտեն:

Աղյուսակ 1. Ծառայությունների ծավալը Արարատի մարզում, մլն դրամ [15, էջեր 99-100]

	2017	2018	2019	2020	2021
Ծառայությունների ծավալը, ընդամենը					
ՀՀ	1434321.2	1725840.2	1993439.3	1721735.5	1914936.6
Արարատ	23106.3	29698.4	34535.1	24183.3	28124.8
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում					
ՀՀ	112035.6	150901.7	194257.4	114333.8	192615.3
Արարատ	628.1	1262.0	1538.4	843.2	1316.9
Մշակույթ, գվարճություններ, հանգիստ					
ՀՀ	249766.3	338451.6	420755.7	339450.8	236664.6
Արարատ	33.7	33.9	38.1	8.0	11.6

Տարբեր զբոսաշրջային գործակալությունների կողմից կազմակերպվող տուրերն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ Արարատի մարզի զբոսաշրջային գրավչություններից գործող տուրերում ընդգրկված են հետևյալ վայրերը՝ Խոր Վիրապը, Զանգակատունը, Ագատի ջրամբարը, Հովհաննես Կարապետի վանքը և Խոսրովի արգելոցը [3: 32: 33: 37]:

Արարատի մարզում կարող են կազմակերպվել հետևյալ երթուղիները.

- ✓ Նոր Խարբերդ – Դիմիտրով – Արտաշատ – Խոր վիրապ,
- ✓ Ագատի ջրամբար – Կաթավաբերդ,
- ✓ Դաշտաքար – Ուրցաձոր – Խոսրովի անտառ արգելոց,
- ✓ Երասխ – Զանգակատուն [2, էջեր 44-61]:

Արարատի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրների վերլուծության նպատակով հարկ է իրականացնել SWOT վերլուծություն, ինչը թույլ կտա մատնանշել զբոսաշրջության զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորությունները և սպառնալիքները:

Աղյուսակ 2. Արարատի մարզի զբոսաշրջության զարգացման SWOT վերլուծություն

Ուժեղ կողմեր	Թույլ կողմեր	Հնարավորություններ	Սպառնալիքներ
Պատմամշակութային և կրոնական կառույցների առկայություն	Զբոսաշրջային տուրերում ընդգրկված են քիչ թվով վայրեր	Զբոսաշրջային տուրերում մարզի տարբեր վայրերի ընդգրկում և զբոսաշրջային նոր երթուղիների մշակում	Ներմաքային համայնքների միջև զարգացման անհամամասնություններ
ԲՀԳՏ-ների առկայություն	Ներքին և ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրության բացակայություն	Մարքեթինգային ակտիվ միջոցառումների շնորհիվ ներքին և ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակի աճ	Գյուղական բնակչության աղքատություն և գործազրկություն
Թանգարանների առկայություն	Զբոսաշրջային մարքեթինգի թերի իրականացում	Գյուղերում ագրոզբոսաշրջության զարգացման հնարավորություն՝ զարգացած գյուղատնտեսության շնորհիվ	Կլիմայական ռիսկեր
Ազգային խոհանոց	համեղ Մարզում ՀՏՕ-ների և հանրային սննդի օբյեկտների քիչ թիվ	Փառատոնների կազմակերպում մարզում	Կանաչ տարածքների պակաս
Գյուղական կենցաղ և հյուրընկալ վերաբերմունք	Մարզի զբոսաշրջության զարգացման ռազմավարական ծրագրի բացակայություն	Զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի օբյեկտների ավելացում	Ենթակառուցվածքների թերզարգացվածություն
Բյուսիս-հարավ մայրուղին անցնում է մարզի տարածքով	Մարզում կուրորտային ռեսուրսների և կուրորտային գոտիների բացակայություն	Երևանին մոտ գտնվելը	Շրջակա միջավայրի պահպանման խնդիրներ

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Արարատի մարզի պատմամշակութային հարուստ ժառանգության, զբոսաշրջային այլ ռեսուրսների վերլուծության հիման վրա կարելի է ասել, որ մարզում զբոսաշրջությունն ունի զարգացման էական նախադրյալներ: SWOT վերլուծության արդյունքում կարելի է մատնանշել այն հիմնական քայլերը, որոնք կնպաստեն մարզում զբոսաշրջության զարգացմանը.

➤ մարզում առկա են մի շարք պատմամշակութային հուշարձաններ, որոնց հիման վրա անհրաժեշտ է մշակել նոր երթուղիներ՝ ավելի շատ վայրեր ներառելով երթուղիներում,

➤ անհրաժեշտ է մշակել մարզի զբոսաշրջության զարգացման ռազմավարական ծրագիր, որը կներկայացնի զբոսաշրջության զարգացման ռեսուրսները, առկա հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ճանապարհային քարտեզը,

➤ բարելավել ենթակառուցվածքները, ավելացնել զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի օբյեկտները մարզում,

➤ բարելավել ոլորտի վիճակագրական հաշվառումը՝ մարզում հանգրվանող ներքին և ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակը, սեռատարիքային կազմը իմանալու, առկա պահանջարկը գնահատելու նպատակով,

➤ մարզում զարգացած է գյուղատնտեսությունը, ուստի կարելի է իրականացնել ագրոզբոսաշրջության զարգացման ծրագիր,

➤ կարելի է կազմակերպել տարբեր փառատոներ,

➤ հաշվի առնելով Խոր Վիրապի առկայությունը մարզում՝ կարելի է կազմակերպել հատուկ երթուղի՝ ուխտագնացություն դեպի Խոր Վիրապ, իսկ տեղում կազմակերպել Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի ուշագրավ դրվագները ներկայացնող պատմամշակութային ներկայացում:

Զբոսաշրջության զարգացումը կնպաստի Արարատի մարզում ենթակառուցվածքների զարգացմանը, ներդրումների ներգրավմանը, մարզի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը, բնակչության զբաղվածության ապահովմանը, ինչպես նաև ազգային, հոգևոր-մշակութային արժեքների պահպանմանն ու արժևորմանը:

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո լ ն

1. Ազատի ջրամբար, <https://www.armgeo.am/azat-reservoir/>
2. Ավետիսյան Ս., Գրիգորյան Վ., Թովմայան Գ., Հայաստանի Հանրապետության մարզերի զբոսաշրջային երթուղիները: Կոլեկտիվ մենագրություն: Եր.: Հեղ. հրատ., 2021, 305 էջ:
3. Արշավներ ակումբ տուր, <https://www.facebook.com/arshavnerakumbtour/>
4. Բուզանդ Փ., Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մայիսյանցի, Եր., 1968, 350 էջ:
5. Թովմայան Գ., Զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում Երևան: Մեկնարկ ՄՊԸ, 2020, 622 էջ:
6. Խանջյան Ն., «Խոսքովի անտառ» արգելոց, Եր., 2009, 100 էջ:
7. Խոսքովի արգելոց /Պեո. ցուցիչ 3.98/, <https://hushardzan.am/archives/6206>

8. Խորենացի Մ., Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մայիսայանցի, Եր., 1968, 552 էջ:
9. ՀՀ Կառավարության 20 սեպտեմբերի 2000 թվականի N 580 որոշումը սպարապետ Վազգեն Մարգարյանի տուն-թանգարան պետական հիմնարկ ստեղծելու մասին:
10. ՀՀ Կառավարության 24 հունվարի 2002 թվականի N 65 որոշումը Հայաստանի Հանրապետության Արարատի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին:
11. ՀՀ կառավարություն որոշումը «Խոսրովի անտառ» պետական արգելոցի 2010-2014 թվականների կառավարման պլանը և սահմանների նկարագիրն ու հատակագիծը հաստատելու մասին, 23 ապրիլի 2009 թվականի N 500-ն, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?tid=49375>
12. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2022, 313 էջ, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_18.pdf
13. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Ազգային հաշիվներ, 32 էջ, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_5.pdf
14. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Աշխատանքի շուկա, 127-149 էջեր, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_12.pdf
15. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Առևտուր և այլ ծառայություններ, 2022, էջ 99-100 էջեր, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_10.pdf
16. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Արարատի մարզ, 2022, 337-338 էջեր, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_22.pdf
17. ՀՀ Արարատի մարզի 2017-2025թթ. զարգացման ռազմավարություն, 51 էջ, <http://ararat.mtad.am/files/docs/34573.pdf>
18. ՀՀ կառավարության 25 սեպտեմբերի 2014 թվականի N 1059-Ա որոշումը Հայաստանի Հանրապետության բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ռազմավարությունը, պահպանության և օգտագործման բնագավառում պետական ծրագիրը և միջոցառումները հաստատելու մասին, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=93166&fbclid=IwAR0f53ZIPVB1H-dD778KWYVPOB9gkHMPWflzAYrEh_RCKct51pJ4VyeNfio
19. ՀՀ սոցիալական վիճակը 2021թ., էջ 296, https://www.armstat.am/file/article/soc_sit_2021_26.pdf
20. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019թ. հունվար դեկտեմբերին, 139 էջ, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_19a_421.pdf
21. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021թ. հունվար դեկտեմբերին, 141 էջ, https://armstat.am/file/article/sv_12_21a_421.pdf
22. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022թ. հունվարին, էջ 114, https://armstat.am/file/article/sv_01_22a_422.pdf
23. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2023թ. հունվարին, https://www.armstat.am/file/article/sv_01_23a_421.pdf, https://www.armstat.am/file/article/sv_01_23a_422.pdf
24. Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հհ. 1,2, Երևան, 1952, 1982, 299 էջ, 163 էջ:
25. Մաթևոսյան Կ., Խոր Վիրապի վանքը և նրա զրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, Բ-Գ, 174-178 էջեր:
26. Մանուկյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության մարզերը, քաղաքներն ու գյուղերը, Պատմամշակութային, վարչատնտեսական, ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրություններ, Եր., 2013, 1207 էջ:
27. Մուրացան, Գևորգ Մարգարյանի, Եր., 1977, 465 էջ:
28. Յոհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմաթիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, 397 էջ:
29. Ծիրակացի Ա., Մատենագրություն, Աշխարհացոյց, թարգ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Եր., 1979, 400 էջ:
30. Պարույր Սևակի տուն-թանգարան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն, www.hushardzan.am/3947/

31. Քալանթարյան Ա., Դվին, Երևան, 1988, 32 էջ:
32. Barev Armenia, https://barevarmenia.com/am/armenia_tours/tour74
33. One way tour, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/arshav-depi-khosrovi-argeloci-jrvezhner/>, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/>
34. Poghosyan K., Tovmasyan G. (2021). Modelling and Forecasting Domestic Tourism. Case Study from Armenia. *SocioEconomic Challenges*, 5(2), 96-110pp. [https://doi.org/10.21272/sec.5\(2\).96-110pp.2021](https://doi.org/10.21272/sec.5(2).96-110pp.2021)
35. Tovmasyan, G. (2022). Evaluating the role of tourism in the economic development of the Republic of Armenia and other member states of the Eurasian Economic Union. *Journal of Liberty and International Affairs*, 8(3), 83-98. <https://doi.org/10.47305/JLIA2283083t>
36. Tovmasyan, G. (2021). Forecasting the Number of Incoming Tourists using ARIMA Model: Case Study from Armenia. *Marketing and Management of Innovations*, 3, 139-148pp. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.3-12>
37. Wings tour, <https://www.facebook.com/photo?fbid=575316931262866&set=pcb.575321154595777>
38. Аракелян Б., Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970-1973 годах, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1974, N 4, 44-60 ԵԵ.
39. «Вестник древней истории», 1971, № 4, 114-118 ԵԵ.
40. Историко-филологический журнал, 1967, № 4, 302-311 ԵԵ.
41. Плутарх, Сравнительные жизнеописания в трех томах, т. II, М., 1963, XXXI, 503 ԵԵ.

References

1. Azati jrambar, [https://www.armgeo.am/azat-reservoir/\(in Armenian\)](https://www.armgeo.am/azat-reservoir/(in Armenian))
2. Avetisyan S., Grigoryan V., Tovmasyan G., *Touristic routes of the regions of the Republic of Armenia* [Hayastani Hanrapetowt'yan marzeri zbosashrjayin ert'owghinery]: Collective monograph: Yerevan, 2021, 305p. (in Armenian)
3. Arshavner akoumb tour, <https://www.facebook.com/arshavnerakumbtour/>
4. Buzand P., *History of Armenians* [Patmowt'yown Hayoc, t'argm., nerac'owt'yowny' & c'ano't'agrowt'yownnery' St. Malxasyanci], Yer., 1968, 350 p. (in Armenian)
5. Tovmasyan G., *The issues of tourism development in the Republic of Armenia* [Zbosashrjowt'yan zargacman himnaxndirneri' Hayastani Hanrapetowt'yownowm (menagrowt'yown)]. Monograpyh, Yerevan, Meknark LLC, 2020, 622p. (in Armenian)
6. Xanjyan N., *Khosrove forest reserve* [Xosrovi antar argeloc], Yer., 2009, 100 p. (in Armenian)
7. Xosrovi argeloc /Pet. coucich 3.98/, <https://hushardzan.am/archives/6206>
8. Xorenatsi M., *History of Armenians*, [Patmowt'yown Hayoc, t'argm., nerac'owt'yowny' & c'ano't'agrowt'yownnery' St. Malxasyanci], Yer., 1968, 522 p. (in Armenian)
9. HH Kar'avarowt'yan 20 septemberi 2000 t'vakani N 580 oroshowmy' sparapet Vazgen Sargsyani town-t'angaran petakan himnark steghc'elow masin (in Armenian)
10. HH kar'avarowt'yan 24 hownvari 2002 t'vakani N 65 oroshowmy' Hayastani Hanrapetowt'yan Ararati marzi patmowt'yan & mshakowyt'i ansharjh howshard'anneri petakan cowcaky' hastatelow masin (in Armenian)
11. HH kar'avarowt'yown oroshowmy' «Xosrovi antar» petakan argeloci 2010-2014 t'vakanneri kar'avarman plany' & sahmanneri nkaragirn ow hatakagic'y' hastatelow masin, 23 aprili 2009 t'vakani N 500-n, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?tid=49375> (in Armenian)
12. HH marzery' & Erevan qaghaqy' t'verov, 2022, e'j' 313, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_18.pdf (in Armenian)
13. HH marzery' & Er&an qaghaqy' t'verov, Azgayin hashivner, e'j' 32, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_5.pdf (in Armenian)
14. HH marzery' & Er&an qaghaqy' t'verov, Ashxatanqi showka, e'j' 127-149, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_12.pdf (in Armenian)

- 15 *HH marzery' & Er&an qaghaqy' t'verov, Ar't&townr & ayl c'ar'ayowt'yowunner*, 2022, e'j 99-100, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_10.pdf (in Armenian)
- 16 *HH marzery' & Er&an qaghaqy' t'verov, Ararati marz*, 2022, e'j 337-338, https://www.armstat.am/file/article/marzer_2022_22.pdf (in Armenian)
- 17 *HH Ararati marzi 2017-2025t't'. zargacman r'azmavarowt'yown, e'j 51*, <http://ararat.mtad.am/files/docs/34573.pdf> (in Armenian)
- 18 *HH kar'avarowt'yan 25 septemeri 2014 t'vakani N 1059-A oroshomy' Hayastani Hanrapetowt'yan bnowt'yan hatowk pahpanvogh tarac'qneri r'azmavarowt'yowny', pahpanowt'yan & o'gtagorc'man bnagavar'owm petakan c'ragiry' & mijocar'owmneri' hastatelow masin*, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=93166&fbclid=IwAR0f53ZIPVB1H-dD778KWWVPOB9gkHMPWFzAYrEh_RCKct51pJ4VyeNfio (in Armenian)
- 19 *HH socialakan vitwaky' 2021t'. , e'j 296*, https://www.armstat.am/file/article/soc_sit_2021_26.pdf (in Armenian)
- 20 *HH social-tntesakan vitwaky' 2019t'. hownvar dektemberin, e'j' 139*, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_19a_421.pdf (in Armenian)
- 21 *HH social-tntesakan vitwaky' 2021t'. hownvar dektemberin, e'j' 141*, https://armstat.am/file/article/sv_12_21a_421.pdf (in Armenian)
- 22 *HH social-tntesakan vitwaky' 2022t'. hownvarin, e'j' 114*, https://armstat.am/file/article/sv_01_22a_422.pdf (in Armenian)
- 23 *HH social-tntesakan vitwaky' 2023t'. hownvarin*, https://www.armstat.am/file/article/sv_01_23a_421.pdf, https://www.armstat.am/file/article/sv_01_23a_422.pdf (in Armenian)
- 24 Ghafadaryan K., *The city of Dvin and its excavations* [Dvin qaghaqy' & nra pegoymneri'], vol. 1,2, Yerevan, 1952, 1982, 299p, 163p. (in Armenian)
- 25 Matevosyan K., *Khor Virap monastery and its center of writing* [Xor Virapi vanqy' & nra grchowt'yan kentrony], Etchmiadzin, 1997, 174-178pp. (in Armenian)
- 26 Manukyan M., *Marzes, cities and villages of the Republic of Armenia, Historical-cultural, administrative-economic, physical-geographical descriptions* [Hayastani Hanrapetowt'yan marzery', qaghaqern ow gyowghery', Patmamshakowt'ayin, vachatntesakan, fizika-ashxarhagrakan nkaragrowt'yowunner], Yerevan, 2013, 1207p. (in Armenian)
- 27 Muratsan, *Gevorg Marzpetuni* [Gevorg Marzpetowni], Yer., 1977, 465p. (in Armenian)
- 28 John Catholicos, *Armenian History* [Yohannow Kat'oghikosi Drasxanakertecwoy Patmat'iw'n Hayoc], T'iflis, 1912, 397 p. (in Armenian)
- 29 Shirakaci A., *Monography Ashxaracuyc* [Matenagrowt'yown, Ashxarhacoyc, t'arg., ar'ajabany' & c'anot'agrowt'yownneri' A. Abrahamyani & G. Petrosyani], Yerevan, 1979, 400p. (in Armenian)
- 30 Paruyr Sevak House-Museum, Historical-Cultural Reserve-Museums and Historical Environment Protection Service [Parowyr S&aki town-t'angaran, Patmamshakowt'ayin argeloc-t'angaraneri & patmakan mijavayri pahpanowt'yan c'ar'ayowt'yown], www.hushardzan.am/3947/ (in Armenian)
- 31 Kalantaryan A., *Dvin*, [Dvin], Yerevan, 1987, 32 p. (in Armenian)
- 32 Barev Armenia, https://barevarmenia.com/am/armenia_tours/tour74
- 33 One way tour, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/arshav-depi-khosrovi-argeloci-jrvezhner/>, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/>
- 34 Poghosyan K., Tovmasyan G. (2021). *Modelling and Forecasting Domestic Tourism. Case Study from Armenia*. SocioEconomic Challenges, 5(2), 96-110. [https://doi.org/10.21272/sec.5\(2\).96-110.2021](https://doi.org/10.21272/sec.5(2).96-110.2021)
- 35 Tovmasyan, G. (2022). *Evaluating the role of tourism in the economic development of the Republic of Armenia and other member states of the Eurasian Economic Union*. Journal of Liberty and International Affairs, 8(3), 83-98. <https://doi.org/10.47305/JLIA2283083t>
- 36 Tovmasyan, G. (2021). *Forecasting the Number of Incoming Tourists using ARIMA Model: Case Study from Armenia*. Marketing and Management of Innovations, 3, 139-148pp. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.3-12>
- 37 Wings tour, <https://www.facebook.com/photo?fbid=575316931262866&set=pcb.575321154595777>

- 38 Arakelyan B., *Main results of the excavations of ancient Artashata in 1970-1973* [Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970-1973 годах, «Patma-banasirakan handes»), Yerevan, 1974, N 4, pp. 44-60 (in Russian)
- 39 Herald of ancient history, 1971, № 4, pp. 114-118
- 40 Historical and philological journal, 1967, № 4, pp. 302-311.
- 41 Plutarch, *Comparative biographies of three volumes* [Сравнительные жизнеописания в трех томах, т. II, М.,] 1963, XXXI, 503 p. (in Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 02.11.2023
Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 22.11.2023
Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27.11.2023

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Մարինե Գրիգորի ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու,
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
Պետական կառավարման ակադեմիա, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ marine.gevorgyan@ysu.am <https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>

Marine Grigor GEVORGYAN: PhD in History, Associate Professor
at the chair of Armenian History of Yerevan State University,
Public Administration Academy, Yerevan, RA,
e mail: marine.gevorgyan@ysu.am, <https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>

Марине Григорьевна ГЕВОРКЯН: кандидат ист. наук, доцент
кафедры истории армянского народа Ереванского госуниверситета,
Академия государственного управления, Ереван, РА,
эл. адрес:marine.gevorgyan@ysu.am, <https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>

Գայանե Ռուբիկի ԹՎՄԱՍՅԱՆ՝ տնտ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՀՊՏՀ «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոնի ավագ հետազոտող,
Պետական կառավարման ակադեմիա, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ tovmasyangayane@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-4131-6322>

Gayane Rubik TOVMASYAN: PhD in economics, Associate Professor
Senior researcher at Amberd Research Center of ASUE,
Public Administration Academy, Yerevan, RA,
e-mail: tovmasyangayane@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0002-4131-6322>

Гаяне Рубиковна ТОВМАСЯН: кандидат эконом. наук, доцент
Старший исследователь исследовательского центра "Амберд" АГЭУ,
Академия государственного управления, Ереван, РА,
эл. адрес: tovmasyangayane@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0002-4131-6322>